

Суб'єктність етнічної спільноти комі та питання мовної політики у дискурсі 1990-х років

Надія Єфимиц,

голова Київського товариства культури
народів фінно-пермської групи

Однією з особливостей територіальних автономій фінно-угорських народів у Радянському Союзі та у пострадянській Росії є те, що функція збереження етнічності домінує над усіма іншими потенційними чи декларованими функціями. Автономії відрізняються від звичайних областей лише тим, що у них зберігаються деякі „ніші” для задоволення етнокультурних потреб титульних спільнот. За межами автономій, у діаспорах, не існує реальних механізмів збереження етнічності. Саме тому проблема збереження мови в автономіях пов'язується з представництвом її носіїв у законодавчих і виконавчих органах влади. Боротьба за таке представництво відбувалася у різних, найчастіше — непрозорих формах у всі роки існування СРСР. У пострадянській Росії було впроваджено у цій сфері певні демократичні процедури з переважно формальним їх дотриманням. Цим процесам присвятило свою увагу чимало як західних, так і російських дослідників. Зокрема, П. Фрасер, С. Лаллукка, Б. Мюллер, Ю. Шабаєв, В. Ільїн, Є. Ципанов вивчали питання взаємозв'язку між станом і статусом мови титульної спільноти на прикладі Республіки Комі.

Історичне тло мовної проблеми пов'язане із зменшенням у Республіці Комі частки титульного етносу від 92 % у 1926 році до приблизно 23 % у 1989 році. Відповідно, простір народу комі звузився до сільської місцевості, де його представники складають більшість населення, та до деяких міст на півдні автономії (у столиці республіки місті Сиктивкарі комі складають приблизно 33 %).

На відміну від 1920 - 1930-х років, коли у республіці існувала повноцінна мережа освітніх закладів, засобів масової інформації та навіть наукових установ, що працювали у сприятливому для комі мовному режимі, у

1970-х роках мова комі фактично не вивчалася у школах. Вона залишалась мовою побутового спілкування на селі та використовувалася у деяких гуманітарних наукових та освітніх установах, творчих спілках і деякими не надто впливовими ЗМІ, у театрах і фольклорних виступах. Така ситуація добре відома, зокрема, й українцям. Вона призвела до поступових процесів асиміляції, у першу чергу — мовної, а також інших явищ, які С. Лаллукка назвав „ерозією етнічності”.

Частка осіб, що вважали рідною мовою комі, знизилася від 93,9 % у 1959 році до 74 % у 1989 році. Характерно, що лише 1,9 % населення не комі 1989 року володіло мовою комі, що приблизно дорівнює аналогічному показнику серед російського населення Казахстану, а це засвідчує низький статус мови титульного населення.

Слід зазначити, що на початку ХХ століття народ комі відзначало яскраво виражене прагнення до соціокультурного прогресу, до здобуття вищої освіти, інтерес до гуманітарних досліджень, у тому числі й у царині рідної культури. Завдяки цій традиції на момент перебудови у республіці та за її межами працювали висококваліфіковані фахівці з мови і культури комі. Тому увага до перспектив рідної культури лишалася досить високою в середовищі гуманітарної інтелігенції.

Перебудова і національний рух

В усьому СРСР перебудова сприяла відкритому обговоренню проблеми мовної політики. Більшість союзних республік прийняли закони про мови. Їх приклад наслідували й національні автономії.

Значний вплив на фінно-угорські народи Росії, особливо на комі, мав у цьому контексті Естонський народний фронт, а також дискусії щодо долі мов народів СРСР, зокрема й комі, які стали доступними для громадськості завдяки російськомовному часопису „Радуга”, який виходив у Таллінні [1].

Приблизно від 1988 року дискусії щодо загрозливого становища мови комі стали частиною публічного дискурсу. 1989 року відбулася міждисциплінарна конференція, темою якої була актуальна соціолінгвістична ситуація комі. На ній уперше було порушено питання про законодавчі заходи для збереження мови комі [2].

1 грудня 1988 року було засновано організацію „Комі котир” (Комі спілка), назву якої вона успадкувала від своєї попередниці, котра виникла ще 1918 року. Головним завданням організація вважала сприяння розвитку національної свідомості комі, розвитку культури і, у першу чергу, мови як її основи [3]. У програмі „Комі котир” було визначено й політичні питання, які прагнув вирішувати національний рух. Серед них: ухвалення закону про мови з метою розширення функцій мови комі; проголошення суверенітету республіки; питання політичного представництва комі; захист довкілля та відродження села. Ці питання утворюють своєрідне проблемне поле, яке можна визначити як „суб'єктність народу комі”, тобто

розв'язання цих питань означатиме, що народ комі і далі буде суб'єктом етнополітичних процесів, а не об'єктом асиміляції. Концепція суб'єктності передбачає так званий етнічний плюралізм (С. Лаллукка).

Однак від самого початку, на думку В. Ільїна, відбулося зрощення національного руху зі старою партійною номенклатурою [4, с. 265 - 269]. Російські дослідники першої половини 1990-х років порівнювали такий феномен у автономіях Росії з відповідними процесами в Україні, де нібито через підтримку національного руху було послаблено загальнодемократичний рух.

29 серпня 1990 року було проголошено суверенітет Республіки Комі. У відповідній Декларації вказується, зокрема, на потребу збереження і розвитку культури, мови, традицій і способу життя народу комі [5, с. 14]. Однак через нечисленність комі національний аспект відсувався на другий план. Важливішим для номенклатури було наповнення реальним змістом інститутів автономії, які існували лише на папері, в першу чергу для захисту економічних інтересів республіки, зокрема у сфері контролю над природними ресурсами, які складають, за різними оцінками, від 8 % до 10 % усіх природних ресурсів Російської Федерації. Старі політичні еліти використали вимоги федералізації та національного самовизначення як засіб утримати і навіть розширити власні владні повноваження.

З'їзд народу комі

„Комі котир” виступив ініціатором скликання у Сиктивкарі у січні 1991 року з'їзду представників народу комі, на якому мали розглядатися питання національної політики. У роботі з'їзду взяло участь майже 500 делегатів не лише з самої республіки, але й з інших регіонів Росії, де проживали комі, зокрема, з Москви. У подальшому з'їзди відбувалися у листопаді 1991, у грудні 1993 та у грудні 1995 року. Між з'їздами діяв обраний делегатами Комітет відродження народу комі.

Мовнополітичні питання у заключних документах з'їздів були представлені досить широко. На думку делегатів, держава і її законодавчі органи мають взяти на себе відповідальність за збереження національної самостійності та мови комі. Тому було вирішено ухвалити закон про мови і створити спеціальний орган, який мав би стежити за його дотриманням [6, с. 186 - 222]. У публічній сфері повинні використовуватися як мова комі, так і російська. Для забезпечення цього мова комі мала отримати рівний статус з російською як державна. Вона має використовуватися у парламенті республіки, на офіційних заходах і зборах та у веденні документації. Передумовою цього вважалось підвищення знання мови, вивчення її російськомовним населенням. У зв'язку з цим потрібні були, насамперед, реформи у сфері освіти. У районах компактного проживання народу комі повинні були відкриватися школи з викладанням мовою комі. В усіх професійних та вищих навчальних закладах, на переконання учасників з'їзду, повинні були викладатися мова та історія комі, а також

регіонознавство. У сфері державної культурної політики національна культура комі мала набути пріоритету, оскільки для її розвитку існували можливості лише у республіці.

Політичний вплив з'їздів досяг кульмінації 1992 року. Тоді у травні спеціальним законом з'їзд було визнано представницьким органом усіх комі [7, с. 128 - 129]. Однак вимога національного руху про другу палату парламенту, яка мала б обиратися з комі, не була втілена. За новим законом можна було обирати депутатів не лише від виборчого округу, але й від районів, де більшість складала комі, відтак вони мали бути представлені у парламенті третиною депутатів, тобто більше від частки населення [8, с. 18]. Для порівняння: в Удмуртії, де частка титульної нації у населенні трохи вища, ніж у Республіці Комі, частка депутатів-удмуртів становить лише 10 %.

Закон про вибори було прийнято у рамках нової Конституції, яка почала діяти 1994 року. У ній можна вбачати прагнення підкріпити задекларований суверенітет. Хоча підґрунтям цих зусиль були, в першу чергу, економічні інтереси та стимули до перерозподілу влади, певну роль відіграли й ідеологічні чинники; особливо суттєвими були національне і мовне питання.

Державність і мова

Основним завданням створення автономії у 1920 роках було надання політичної рівноправності громадянам, що говорили мовою комі. Однак титульна нація перетворилася на меншину в республіці і могла реалізувати свої громадянські права, користуючись лише російською мовою.

Завдяки діалогу з'їздів та Комітету відродження народу комі з владними структурами парламент і уряд продемонстрували готовність задовольнити вимоги руху комі. У травні 1992 було прийнято закон „Про державні мови у Республіці Комі”, який формально зрівняв у правах російську мову і мову комі. Символічно, що тоді ж було урочисто відзначено 620-річчя писемності комі, створеної Стефаном Пермським.

Прийнявши закон про мови, держава взяла на себе відповідальність за долю мови титульної нації. У преамбулі це обґрунтовувалося тим, що Республіка Комі є єдиним регіоном розселення корінного народу комі [9, с. 3 - 7]. Згідно з законом, усі громадяни можуть використовувати у спілкуванні з державними установами за бажанням мову комі чи російську. Двомовними мають бути написи і вивіски на вулицях, формуляри, оголошення, довідки тощо. Законом забезпечується право на вільний вибір мови у шкільному навчанні, при складанні вступних іспитів, а також при написанні дипломних та інших наукових праць. Приватні структури теж повинні за бажанням клієнтів обслуговувати їх обома мовами. Існує перелік посад, які урядовець може обіймати лише тоді, коли знає обидві мови.

Те, що цей закон було прийнято парламентом, у якому домінують росіяни, свідчить про вплив національного руху у Республіці Комі.

Наприклад, у Комі-Перм'яцькому автономному окрузі більшість депутатів, що належала до титульної нації, не погодилася надати однакові права російській і комі-перм'яцькій мові.

Однак положення закону залишалися свого роду декларацією, а тому було ухвалено Державну програму його поетапного впровадження; реалізація кожного етапу мала відповідно фінансуватися [10].

Слід зауважити, що вже 1996 року кількість учнів, що вивчали мову комі, збільшилася на третину, а після 2000 року вона навіть перевищила частку комі у населенні республіки.

У 1990-х роках через значні фінансові проблеми частина проектів не була реалізована. Відтак використовувалася допомога з-за кордону, насамперед з Фінляндії за програмою Товариства Кастрена. Після поліпшення економічної ситуації було досягнуто політичних успіхів у реалізації закону, зокрема в організації перекладу в установах, у підготовці кадрів, навчанні дітей і дорослих на різних рівнях, у мовознавчих дослідженнях тощо. Частка програм на телебаченні і радіо мовою комі відповідає частці комі у населенні республіки, мову комі використовують депутати парламенту (синхронний переклад), зроблено значний крок у кодифікації мови, виробленні нової термінології тощо.

Слід зауважити, що позитивні зміни обмежилися переважно регіоном столиці. Уже в першій половині 1990-х років спостерігачі відзначали, що мова комі хоч і не домінує, але присутня на всіх рівнях спілкування у Сиктивкарі. Тут діє мережа національно-культурних установ: Інститут мови, літератури та історії Комі Національного Центру Уральського відділення РАН, Національна бібліотека, Національна галерея, Національний музей, творчі спілки, національні ЗМІ, мережа національних шкіл, Фінно-угорський центр, гімназія мистецтв, комі національна гімназія, мережа коледжів, факультети і кафедри ВНЗ. Доповідь „Північний етнокультурний комплекс за умов трансформації духовного життя регіону (на матеріалах Республіки Комі)”, підготовлена Н. Бобровою – міністром культури і національної політики Республіки Комі, А. Поповим – головою Комі регіональної експертної ради Російського гуманітарного наукового фонду „Російська Північ і історія, сучасність, перспективи” та А. Сметаніним – заступником голови президії Комі Національного Центру Уральського відділення РАН, інформує про реальні зрушення як у створенні етнокультурної інфраструктури, так і у виконанні чергового етапу державної програми впровадження закону про мови. Так, на кафедрах фінно-угорського та філологічного факультетів Сиктивкарського державного університету виконуються фундаментальні наукові дослідження, які активно впроваджуються у навчальний процес. Здійснюється підготовка кадрів в Інституті мови, літератури та історії, відкрито філію кафедри комі та фінно-угорського мовознавства. Внаслідок цих заходів мова комі є сьогодні однією з найкраще досліджених фінно-угорських мов у РФ.

З'явилася серія праць, потреба у яких визнавалася першочерговою протягом багатьох років. Було видано академічні комі-російський та російсько-комі словники, галузеві словники, словники неологізмів. Вони украй потрібні в установах культури, навчальних закладах. 1998 року колектив комі-лінгвістів видав енциклопедію з мови комі. Ці праці дозволили значно зміцнити позиції мови комі як державної, розширити її функціональні можливості [11].

Зрозуміло, що успіхи у впровадженні закону могли б бути більшими, якби не певні тенденції до обмеження можливостей політичного впливу на мовне питання у республіці.

Етнічні та мовні питання у політичних процесах 1990-х років

Одним з найскладніших питань залишається проблема обов'язкового знання мови комі для посадових осіб. На практиці двомовність обмежується Сиктивкарком, а також відомствами, які реально працюють з носіями мови комі (як, наприклад, міністерство національностей). Уже 1994 року відбулося політичне зіткнення через різне розуміння проблеми використання мови посадовими особами, при чому йшлося про пост глави Республіки Комі. У лютому 1994 року парламент прийняв нову Конституцію, де важливе місце відводилося главі Республіки, який повинен був володіти однією з двох державних мов, а також складати присягу як російською, так і мовою комі [12, с. 146 - 169]. Представники національного руху вважали, що такою особою повинен бути представник титульної нації або ж російськомовний, що вивчив мову комі. На думку опонентів, обов'язкова двомовність порушує принцип рівноправності. Прихильником першої точки зору був Голова Ради Міністрів В. Худяєв, а другу захищав Ю. Спиридонов, спікер парламенту. Обидва висунули свої кандидатури на пост глави, і передвиборча кампанія проходила під знаком етнічного протистояння. В. Худяєв, комі за походженням і носій мови, виступив з вимогами двомовності і критикував Ю. Спиридонова за те, що той звертав мало уваги на потреби комі. Росіянин Ю. Спиридонов закидав опонентів націоналізм і позиціонував себе як гарант єдності національностей. Більшість етнічних комі підтримувала В. Худяєва, а росіяни – Ю. Спиридонова. Переміг Ю. Спиридонов, але при цьому комі виявили значно вищі показники явки на вибори, ніж росіяни. У Воркуті, де комі складають лише 7 %, явка була – 18,7 %, а у Сиктивкарі, де комі було 33 %, явка становила – 38,5 %. У районах з переважанням комі – Удорському, Усть-Куломському, Іжемському – вона становила відповідно 52,7 %, 52,4 % та 50,6 %. Водночас в індустріальних містах Ухті та Усинську, де переважають росіяни, явка склала відповідно 29,6 % та 32 % [13, с. 2]. Ці дані свідчать про заангажованість комі проблемами суб'єктності свого етносу, про небайдужість у ставленні до мови.

Радикалізація і позиціонування політичних акторів

Невдача на виборах В. Худяєва сприяла радикалізації національного руху. Комітет відродження народу комі, що мав лобювати інтереси комі перед урядом республіки, проявив свою неефективність. З такими обвинуваченнями виступила, зокрема, Національна партія комі „Дор'ям асьнимось” (Захистимо себе самі), яка відійшла від Комітету відродження народу комі. Ця організація, якою керувала Н. Мітюшева, у 1990-х роках стала відомою завдяки радикальним вимогам у питанні захисту колективних прав комі. Після 1994 року „Дор'ям асьнимось” видавала незалежну газету з такою ж назвою. Багато уваги приділялося виробленню концепцій державності та ідентичності комі, у тому числі і мовному аспектові.

Однак у республіці та серед більшості комі партія створила собі імідж ксенофобської та націоналістичної - вона таврувала представників інтелігенції як зрадників народу, висувала нереалістичні вимоги в царині культури і мови (як, наприклад, форсований перехід до латинського алфавіту). Проте у другій половині 1990-х років вона була найбільш відомою національною організацією, а її активна опозиція щодо владних еліт постійно провокувала істеблшмент.

Асоціація Захисту народу комі, або „Комі став”, під керівництвом В. Надуткіна теж репрезентувала досить радикальні елементи у комі русі. Організація вимагала прийняття з'їздами народу комі радикальнішої резолюції, в першу чергу про політичне об'єднання усього народу комі в одній республіці. Цю вимогу планувалося реалізувати шляхом включення до складу республіки сусіднього Комі-Перм'яцького округу і навіть частини Ненецького округу на півночі. „Комі став” висунула вимогу створити національну гвардію комі та вивести федеральні військові частини з республіки.

У другій половині 1990-х років почали відчуватися ознаки напруження навколо національних організацій комі. Фактично владні структури підтримували лише Комітет відродження народу комі, який почав втрачати свою незалежність, оскільки перейшов під крило міністерства у справах національностей, яке фінансувало його діяльність. Республіканські власті продовжували ігнорувати організації, котрі захищали права комі, і проводили інформаційну блокаду щодо радикальніших з них. Зокрема, „Дор'ям Асьнимось” і „Комі Став” не могли публікувати у ЗМІ свої тексти, а їх лідерам не давали можливості брати участь у з'їздах. Це було відходом від попередньої практики, коли під час заходів, що стосувалися національних інтересів комі, доступ був відкритий майже усім зацікавленим.

На думку мовознавця Є. Ципанова, прихід до влади В. Путіна став сигналом для опонентів закону про мови і дав початок контрзаходам на тій підставі, що ніби розширення функцій мови комі порушує громадянські права у Російській Федерації [14, р. 122]. Подальшим кроком стала

концептуальна критика з боку науковців, наближених до влади, під гаслом „права на асиміляцію” і „права на свободу вибору”, „права на раціональний вибір мови” титульних націй, що їх нібито порушують представники заангажованої національної інтелігенції у Республіці Комі та в інших фінно-угорських республіках [15, с. 92 - 104]. Як зауважив Є. Ципанов, „соціальні конфлікти продовжуються, хоч здебільш у латентній формі, оскільки багато комі відчують глибоке незадоволення своїм становищем, а також статусом своєї мови та культури в суспільстві. Хоч певних успіхів було досягнуто у підвищенні ролі руху комі на політичній арені, основні механізми прийняття рішень залишаються недоступними для комі, а національний рух відіграє вторинну, маргінальну роль у регіоні” [16, р. 122].

Підсумовуючи, можна сказати, що після перебудови і прийняття закону про мови народ комі пройшов значний шлях відродження, що нерозривно пов'язано з питанням суб'єктності цього етносу. Внаслідок активної позиції національного руху мову комі можна вивчати на усіх рівнях – від дитячого садка до університету, вона реально використовується від усного спілкування на селі до політичного дискурсу (зокрема, у парламенті). Успіхи у відродженні мови могли б бути більшими, якби не ускладнення умов для лобювання у сфері мовної політики у другій половині 1990-х років, особливо з 2000 року.

Залишаються актуальними зауваження Б. Мюллер, яка 1998 року визначила, що для успіху у відродженні мови комі найважливішими є два напрями: 1) підвищення продуктивності сільського господарства, відродження села, що може сприяти створенню самодостатнього мовного середовища на селі; 2) просування мови в урбаністичному середовищі, без чого повноцінне функціонування мови неможливе [17]. На цьому шляху було здобуто певні успіхи, насамперед у столичному регіоні, однак не у масштабах усієї республіки. Як зазначає Ю. Шабаєв, реалії Республіки Комі – це значна різниця між регіонами, що перетворює регіон Сиктивкара на своєрідний анклав відродження комі на тлі відчуження північного регіону, наприклад, Воркути [18, с. 39 - 54].

Ситуацію ускладнює ще й трудова міграція з Кавказу і Центральної Азії. Немає сумніву, що нова міграційна ситуація у найближчому майбутньому може значно змінити етнічний та конфесійний склад населення республіки. Судячи з суспільних настроїв, населення республіки не готове до можливих змін у культурному балансі регіону, а це може викликати серйозні внутрішні конфлікти. Тому владним структурам слід терміново розробити нову інтеграційну модель політики, яка враховувала б як російський досвід, так і досвід західного мультикультуралізму, у тому числі й негативний. 2000 року було проведено опитування у кількох регіонах (у тому числі й у республіці), яке показало, що в Комі лише третина респондентів вважає, що в республіці склалося єдине суспільство, яке об'єднують спільні інтереси і культурні стандарти, тоді як у таких етнічно

неоднорідних і складних регіонах, як Башкортостан і Дагестан, більше половини респондентів вважає, що у цих республіках таке суспільство є [19]. При цьому економічний стан комі складніший, ніж стан домінантної більшості, оскільки половина комі у республіці продовжує жити на селі, а аграрний сектор переживає глибоку кризу, яка, разом з кризою у лісовій галузі, негативно впливає на життєвий рівень населення. Не випадково рівень смертності серед комі вищий, ніж серед росіян, а від 1996 року також і рівень народжуваності не перевищує аналогічного показника у решти населення республіки комі [20].

Проблема збереження етнічності та суб'єктності народу комі лишається актуальною і в ХХІ сторіччі.

Література:

1. **Губогло М.** Национальное возрождение и межнациональное содружество – гарант стабильности экономической ситуации в Коми Республике // М. Н. Губогло и Ю. П. Шабаев (ред.): Штрихи этнополитического развития Республики Коми. Очерки. Документы. Материалы. Москва, 1994.

2. **Напалков А., Федюнова Г.** и др. (ред.): Проблемы функционирования коми языка в современных условиях. Материалы научно-практической конференции. Сыктывкар, 1990.

3. Программа коми республиканского общества „Коми котыр” // М. К. Губогло и Ю. П. Шабаев. Штрихи этнополитического развития Республики Коми. – С. 265 – 269.

4. **Ильин В.** Республика Коми: этнос и политика. — М., 1995 - С. 11.

5. **Губогло М.** Штрихи... С. 14.

6. Документы съездов коми народа // М. Н. Губогло / Ю. П. Шабаев, Штрихи... — С. 186 – 222.

7. Закон Республики Коми „О статусе съезда коми народа” // М. Н. Губогло / Ю. П. Шабаев. Штрихи... — С. 128 – 129.

8. **Ильин В.** Республика Коми... — С. 18.

9. Закон Республики Коми „О государственных языках Республики Коми” // Информационный бюллетень Министерства по делам национальностей Республики Коми, 1 (1994). – С. 3 – 7.

10. Постановление Президиума Верховного Совета Республики Коми об утверждении первой части государственной программы реализации Закона РК „О государственных языках РК” – „Сохранение и развитие языка коми”, 18.1.1994 г.

11. Северный этнокультурный комплекс в условиях трансформации духовной жизни региона (на материалах Республики Коми) <http://n-congres.com>

12. Конституция Республики Коми // Губогло/Шабаев, Штрихи...— С. 146 – 169.

13. Комі му, 14 травня 1994 р., с. 2.
14. **Tsyranov E.** Language and Ethnic Mobilization among the Komi in the Post-Soviet Period // Nationalities Papers, vol. 29, №1, 2001. P. 122.
15. **Шабает Ю., Шилов Н., Денисенко В.** Язык и этничность: дискуссии о языковой политике в регионах проживания финно-угров // Этнографическое обозрение, №2, 2009. — С. 92 – 104.
16. **Tsyranov E.** Op. cit., P.122.
17. **Barbara Muller.** Spracheinstellungen in der Republik Komi // Europa Ethnica. Wien, 1998.
18. **Шабает Ю.** Республика Коми: меняющиеся лики мигрантского сообщества // Этнографическое обозрение, №5, 2007.— С. 39 – 54.
19. **Shabaev Iu.** Peculiarities of Nation-Building in the Republic of Komi // Nation-Building and Common Values in Russia / Ed. Pal Kolsto and Helge Blakkisrud. Lanham-Boulder, New York; Toronto; Oxford, 2004.
20. **Фаузер В., Рожкин Е., Загайнова Г.** Республика Коми в XX веке: демография, расселение, миграция. - Сыктывкар. - 2001.